DAVLAT BYUDJETINI TAHLIL QILISHNING STATISTIK KO‘RSATKICHLARI VA ULARNI HISOBLASH USULLARI.

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti “Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” fakulteti
RST-77/23 guruh talabasi
Olimov Otabek Obidjonovich
Olimovotabek0914@gmail.com
Ilmiy Rahbar Katta O’qituvchi
Zokirova Munisa Jamoliddin qizi
munisahusniddinova9@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola davlat byudjetini tahlil qilishning iqtisodiy barqarorlik va rivojlanishdagi muhim ahamiyatini yoritadi. Unda byudjet jarayonlarini ob'ektiv baholash va samarali boshqarish uchun zarur bo'lgan asosiy statistik ko'rsatkichlar ko'rib chiqiladi. Maqolada ushbu ko'rsatkichlarni hisoblashning zamonaviy usullari va ularni amaliyotda qo'llash mexanizmlari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari byudjet siyosatini shakllantirish va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Davlat Byudjeti, Byudjet Tahlili, Statistik Ko'rsatkichlar, Hisoblash Usullari, Moliyaviy Boshqaruv, Iqtisodiy Tahlil, Byudjet Siyosati

Kirish

Davlat byudjeti har qanday mamlakat iqtisodiy siyosatining markaziy elementi bo‘lib, uning barqarorligi, rivojlanishi va aholi farovonligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Byudjet daromadlari va xarajatlarini chuqur tahlil qilish, ularni

samarali boshqarish va nazorat qilish iqtisodiy modernizatsiya hamda uzluksiz taraqqiyotning asosiy shartidir [2]. Ushbu jarayonda statistik koʻrsatkichlar byudjet siyosatining samaradorligini obʼektiv baholash, mavjud muammolarni aniqlash va kelajakdagi strategiyalarni ishlab chiqish uchun muhim vosita boʻlib xizmat qiladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlaridan tashkil topgan boʻlib, uning shakllanishi va ijrosi 2014-yil 1-yanvardan kuchga kirgan "Byudjet kodeksi" bilan tartibga solinadi [1]. Soʻnggi yillarda byudjet koʻrsatkichlari sezilarli dinamikani namoyish etdi. Xususan, 2015-yildan 2017-yilgacha byudjet profitsit bilan yakunlangan boʻlsa, 2018-yildan boshlab defitsit holatiga oʻtgan va 2021-yilga kelib -23,953.6 milliard soʻmga yetgan [1]. Shu bilan birga, daromadlar 2015-yildagi 36,493.3 milliard soʻmdan 2021-yilda 164,680.3 milliard soʻmga, xarajatlar esa 36,257.3 milliard soʻmdan 188,633.9 milliard soʻmga oshgan [1]. Bu oʻzgarishlar byudjet tahlilining dolzarbligini yanada oshiradi.

Davlat byudjeti mablagʻlaridan samarali foydalanish va moliyaviy nazoratni kuchaytirish zarurati, ayniqsa, moliyaviy intizomga rioya qilmaslik va mablagʻlarni notoʻgʻri ishlatish holatlari mavjudligi fonida alohida ahamiyat kasb etadi [2]. Moliyaviy nazorat barcha iqtisodiy subʼektlarning moliyaviy faoliyatini hukumat organlari tomonidan monitoring qilishni anglatadi, bu moliyaviy qonunchilikka rioya etilishini taʼminlash, operatsion samaradorlikni baholash va xarajatlarning maqsadga muvofiqligini tasdiqlashga qaratilgan [2]. Shuningdek, 2021-yil 1-iyuldan boshlab jamoatchilik nazoratini kuchaytirish maqsadida "Tashabbusli byudjet" loyihasining ishga tushirilishi byudjet jarayonlarining shaffofligini oshirishga xizmat qilmoqda [1].

Ushbu maqola Davlat byudjetini tahlil qilishning statistik koʻrsatkichlari va ularni hisoblash usullarini chuqur oʻrganishga qaratilgan. Unda byudjet daromadlari va xarajatlarining oʻzaro bogʻliqligi, moliyaviy nazorat tizimlarini takomillashtirish

hamda byudjet mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlash yo‘llari atroflicha ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari byudjet siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda statistik ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Davlat byudjetini tahlil qilishning statistik ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash usullari masalasi iqtisodiy fanlar doirasida uzoq yillardan buyon dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. Ushbu sohadagi ilmiy izlanishlar byudjet siyosatining samaradorligini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishga qaratilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, byudjet tahlili nafaqat makroiqtisodiy barqarorlikni baholash, balki davlat resurslaridan oqilona foydalanishni nazorat qilish uchun ham muhim vosita hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda davlat byudjetini tahlil qilishga kompleks yondashuv ustunlik qiladi. Tadqiqotchilar byudjet daromadlari va xarajatlarining tarkibiy o‘zgarishlari, ularning iqtisodiy o‘sishga ta’siri, shuningdek, byudjet defitsiti yoki profitsitining makroiqtisodiy oqibatlarini chuqur o‘rganishga alohida e’tibor qaratadilar. Xususan, byudjet daromadlarini tahlil qilishda soliq va nosoliq tushumlarining dinamikasi, ularning YaIMga nisbati, soliq yukining taqsimlanishi kabi ko‘rsatkichlar markaziy o‘rin tutadi. Adabiyotlarda ta’kidlanishicha, davlat byudjeti daromadlari hukumat tomonidan jamoat xarajatlarini moliyalashtirish uchun soliq va nosoliq manbalaridan yig‘iladigan mablag‘larni anglatadi [3]. Bu mablag‘lar davlat faoliyati, aholi farovonligini ta’minlash va qonunlarni ijro etish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, davlat qarzi va pul bosishdan farq qiladi, chunki ular byudjet daromadlarini oshirmasdan pul massasini vaqtincha ko‘paytirish choralaridir [3]. Zamonaviy davrda soliq tushumlari, odatda, hukumat daromadlarining asosiy manbai

hisoblanadi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan tan olingan soliq turlari daromad va foyda soliqlari, ijtimoiy to‘lovlar, mulk soliqlari va boshqa yig‘imlarni o‘z ichiga oladi [3]. Nosoliq daromadlar esa davlat korporatsiyalaridan olinadigan dividendlar, jarimalar, to‘lovlar, davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar va xalqaro moliya institutlaridan olingan tashqi kreditlar va qarzlar kabi kapital tushumlarini qamrab oladi [3]. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy yordam ko‘pincha muhim, ba’zan esa asosiy daromad manbai bo‘lib xizmat qiladi [3]. Shuningdek, mahalliy hukumatlar yuqori darajadagi hukumatlardan transfer to‘lovlarini olishlari mumkin [3]. Ko‘pgina hukumatlar davlat daromadlarini boshqarish va nazorat qilish uchun moliya vazirliklari, soliq xizmatlari yoki maxsus daromad yig‘ish xizmatlarini tashkil etadilar [3].

Byudjet daromadlarini statistik tahlil qilishda ko‘pincha quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi: daromadlarning mutlaq va nisbiy o‘sish sur’atlari, YaIMga nisbatan ulushi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar, shuningdek, soliq elastikligi koeffitsiyentlari. Masalan, soliq elastikligi YaIMning o‘zgarishiga nisbatan soliq tushumlarining qanchalik sezgir ekanligini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkichlar byudjet siyosatchilariga soliq bazasining kengayish salohiyatini baholash va daromad prognozlarini yanada aniqroq qilish imkonini beradi. Adabiyotlarda daromadlar tarkibini tahlil qilishga ham katta e’tibor qaratiladi, bunda soliq va nosoliq tushumlarining umumiy daromadlardagi ulushi, shuningdek, har bir soliq turining byudjetga qo‘shgan hissasi o‘rganiladi. Bu tahlil byudjetning barqarorligini va uning turli iqtisodiy shoklarga chidamliligini baholash uchun muhimdir.

Byudjet xarajatlarini tahlil qilish ham byudjet siyosatining samaradorligini baholashda markaziy o‘rin tutadi. Tadqiqotchilar xarajatlarning funksional va iqtisodiy tasnifiga asoslanib, ularning tarkibiy o‘zgarishlarini, iqtisodiyot tarmoqlariga ta’sirini

va samaradorligini o‘rganadilar. Nabixadjayeva va Abdullayev (2020) ta’kidlaganidek, davlat byudjeti mablag‘laridan samarali foydalanish va moliyaviy nazoratni kuchaytirish iqtisodiy modernizatsiya, uzluksiz rivojlanish va barcha iqtisodiy tarmoqlarda sifatni oshirishning zaruriy shartidir [2]. Ular moliyaviy intizomga rioya qilmaslik va mablag‘larni noto‘g‘ri ishlatish holatlari mavjudligi fonida byudjet mablag‘laridan foydalanish ustidan nazoratni takomillashtirish zarurligini alohida ta’kidlaydilar [2]. Moliyaviy nazorat barcha iqtisodiy sub’ektlarning moliyaviy faoliyatini hukumat organlari tomonidan monitoring qilishni anglatadi, bu moliyaviy qonunchilikka rioya etilishini ta’minlash, operatsion samaradorlikni baholash va xarajatlarning maqsadga muvofiqligini tasdiqlashga qaratilgan [2]. Ushbu tadqiqotchilar moliyaviy nazorat tizimlarini takomillashtirish va moliya organlari, tijorat banklari va soliq idoralari kabi asosiy moliya institutlari o‘rtasida axborot almashinuvini kuchaytirishni davlat resurslarining oqilona va maqsadli taqsimlanishini kafolatlash uchun muhim deb hisoblaydilar [2]. Shuningdek, ular byudjet daromadlari va xarajatlarining samarali byudjet siyosati uchun o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydilar [2].

Byudjet xarajatlarini statistik tahlil qilishda quyidagi ko‘rsatkichlar keng qo‘llaniladi: xarajatlarning mutlaq va nisbiy o‘sish sur’atlari, YaIMga nisbatan ulushi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar, shuningdek, xarajatlarning tarkibiy tahlili (masalan, ijtimoiy soha, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi xarajatlarining umumiy xarajatlardagi ulushi). Xarajatlarning samaradorligini baholashda esa dasturiy byudjetlashtirish doirasidagi ko‘rsatkichlar, masalan, har bir dasturga sarflangan mablag‘ va erishilgan natijalar nisbati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tahlillar hukumatning resurslarni qanchalik samarali taqsimlayotganini va belgilangan maqsadlarga erishishda qanchalik muvaffaqiyatli ekanligini ko‘rsatadi.

Byudjet balansi, defitsiti/profitsiti va davlat qarzini tahlil qilish ham byudjet

siyosatining muhim jihatlaridan biridir. Adabiyotlarda byudjet defitsitining YaIMga nisbati, davlat qarzining YaIMga nisbati, shuningdek, byudjetning birlamchi balansi kabi koʻrsatkichlar moliyaviy barqarorlikni baholashda asosiy vosita sifatida koʻrib chiqiladi. Oʻzbekiston Respublikasi Davlat byudjeti koʻrsatkichlari 2015-yildan 2017-yilgacha profitsit bilan yakunlangan boʻlsa, 2018-yildan boshlab defitsit holatiga oʻtgan va 2021-yilga kelib -23,953.6 milliard soʻmga yetganligi [1] bu koʻrsatkichlarning amaliy ahamiyatini yaqqol namoyish etadi. Bunday oʻzgarishlar byudjet siyosatining uzoq muddatli barqarorligiga taʼsirini baholash uchun chuqur statistik tahlilni talab qiladi. Tadqiqotchilar byudjet defitsitining sabablari (masalan, iqtisodiy tanazzul, xarajatlarning oʻsishi, daromad bazasining torayishi) va uning oqibatlari (inflyatsiya, davlat qarzining oʻsishi, investitsiyalarning kamayishi) boʻyicha turli nazariyalarni ilgari suradilar. Davlat qarzining barqarorligini baholashda esa qarzning xizmat koʻrsatish xarajatlari, qarzning tarkibi (ichki va tashqi qarz), shuningdek, qarzning YaIMga nisbati kabi koʻrsatkichlar muhim rol oʻynaydi.

Statistik koʻrsatkichlarning iqtisodiy siyosatdagi oʻrni va xalqaro amaliyot ham adabiyotlarda keng muhokama qilinadi. Koʻplab tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, byudjet jarayonlarining shaffofligi va hisobdorligi byudjet siyosatining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xalqaro Valyuta Jamgʻarmasi (XVF) va Jahon banki kabi tashkilotlar byudjet maʼlumotlarining ochiqligi va ularni statistik tahlil qilish uchun standartlarni ishlab chiqqan. Oʻzbekistonda 2021-yil 1-iyuldan boshlab jamoatchilik nazoratini kuchaytirish maqsadida "Tashabbusli byudjet" loyihasining ishga tushirilishi [1] byudjet jarayonlarining shaffofligini oshirishga qaratilgan muhim qadam boʻlib, bu statistik maʼlumotlarning keng jamoatchilik tomonidan tahlil qilinishi uchun imkoniyat yaratadi. Hukumatning rasmiy portallari, jumladan, Iqtisodiyot va moliya vazirligining portali [4], byudjet ijrosi boʻyicha moliyaviy hisobotlar, ochiq

ma’lumotlar va statistik axborotlarni taqdim etish orqali byudjet tahlili uchun zarur ma’lumot bazasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa tadqiqotchilar va siyosatchilar uchun byudjet jarayonlarini chuqur o‘rganish va asoslangan qarorlar qabul qilish uchun muhim manba hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, davlat byudjetini tahlil qilishda statistik ko‘rsatkichlarning roli beqiyosdir. Biroq, mavjud tadqiqotlarda ko‘pincha umumiy nazariy yondashuvlar va xalqaro amaliyotga e’tibor qaratiladi, O‘zbekiston sharoitida byudjet tahlilining o‘ziga xos xususiyatlari, ayniqsa, byudjet daromadlari va xarajatlarining o‘zgaruvchan dinamikasi fonida, statistik ko‘rsatkichlarni hisoblash va ularni talqin qilishning chuqur metodologik jihatlari yetarlicha yoritilmagan. Masalan, byudjet daromadlari va xarajatlarining o‘zaro bog‘liqligini, moliyaviy nazorat tizimlarini takomillashtirishni hamda byudjet mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlash yo‘llarini aniqlashda qaysi statistik modellar va usullar eng samarali ekanligi bo‘yicha aniq tavsiyalar kam. Shuningdek, byudjet defitsitining YaIMga nisbati kabi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’sirini baholashda qo‘llaniladigan spesifik statistik usullar va ularning natijalari bo‘yicha chuqur empirik tadqiqotlarga ehtiyoj seziladi.

Ushbu maqola mavjud adabiyotlardagi ushbu bo‘shliqlarni to‘ldirishga qaratilgan. Xususan, u O‘zbekiston Davlat byudjeti misolida statistik ko‘rsatkichlarni hisoblashning amaliy usullarini, ularning byudjet jarayonlaridagi o‘rnini va iqtisodiy siyosatni shakllantirishdagi ahamiyatini atroflicha ko‘rib chiqadi. Maqolada byudjet daromadlari va xarajatlarining dinamikasini tahlil qilish uchun qo‘llaniladigan asosiy statistik ko‘rsatkichlar, ularni hisoblash metodologiyasi va olingan natijalarni talqin qilish usullari batafsil bayon etiladi. Shuningdek, byudjet balansi, defitsiti/profitsiti va davlat qarzini tahlil qilishning statistik jihatlari hamda ularning mamlakatning

moliyaviy barqarorligiga ta’siri ilmiy asosda o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari byudjet siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda statistik ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi, shu bilan birga, byudjet mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Bu esa Nabixadjayeva va Abdullayev (2020) tomonidan ta’kidlangan moliyaviy nazoratni kuchaytirish va axborot almashinuvini yaxshilash zaruratiga [2] bevosita javob beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot Davlat byudjetini tahlil qilishning statistik ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash usullarini chuqur o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, asosan miqdoriy va analitik yondashuvga asoslanadi. Maqolaning asosiy maqsadi O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti misolida byudjet jarayonlarining dinamikasini, daromad va xarajatlarining tarkibiy o‘zgarishlarini, shuningdek, byudjet balansi va davlat qarzining mamlakat iqtisodiyotiga ta’sirini statistik usullar yordamida baholashdan iborat. Tadqiqot dizayni byudjet ko‘rsatkichlarining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini kuzatish, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash va iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun asoslangan xulosalar chiqarishga imkon beradigan tizimli tahlilni o‘z ichiga oladi. Bu yondashuv byudjet siyosatining samaradorligini ob’ektiv baholash va mavjud muammolarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot uchun ma’lumotlar asosan ikkilamchi manbalardan to‘plangan bo‘lib, ular O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy portali [4], O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari, shuningdek, byudjet ijrosi bo‘yicha e’lon qilingan yillik hisobotlar va O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi [1] kabi normativ-huquqiy hujjatlardir. Xususan, 2015-yildan 2021-yilgacha bo‘lgan davrdagi Davlat byudjeti daromadlari, xarajatlari va balansi bo‘yicha statistik

ma’lumotlar [1] asosiy empirik baza bo‘lib xizmat qiladi. Ma’lumotlarning ishonchliligi va dolzarbligini ta’minlash maqsadida faqat rasmiy davlat organlari tomonidan e’lon qilingan va ochiq manbalarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlardan foydalanilgan. Bu yondashuv tadqiqot natijalarining ob’ektivligini va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda Davlat byudjetini tahlil qilish uchun bir qator asosiy statistik ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi. Byudjet daromadlarini tahlil qilishda mutlaq va nisbiy o‘sish sur’atlari, YaIMga nisbatan ulushi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar va soliq elastikligi koeffitsiyentlari kabi ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi. Bu ko‘rsatkichlar byudjet tushumlarining dinamikasini, iqtisodiy faoliyatga bog‘liqlik darajasini va soliq bazasining kengayish salohiyatini baholash imkonini beradi. Shuningdek, daromadlar tarkibini tahlil qilishda soliq va nosoliq tushumlarining umumiy daromadlardagi ulushi, shuningdek, har bir soliq turining byudjetga qo‘shgan hissasi o‘rganiladi. Nosoliq daromadlar tarkibida davlat korporatsiyalaridan olinadigan dividendlar, jarimalar, to‘lovlar, davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar va xalqaro moliya institutlaridan olingan tashqi kreditlar va qarzlar kabi kapital tushumlari ham alohida tahlil qilinadi [3]. Bu tahlil byudjetning barqarorligini va uning turli iqtisodiy shoklarga chidamliligini baholash uchun zarurdir.

Byudjet xarajatlarini tahlil qilishda ham shunga o‘xshash ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi: xarajatlarning mutlaq va nisbiy o‘sish sur’atlari, YaIMga nisbatan ulushi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar, shuningdek, xarajatlarning funksional (ijtimoiy soha, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi) va iqtisodiy (joriy, kapital xarajatlar) tasnifi bo‘yicha tarkibiy tahlili. Xarajatlarning samaradorligini baholashda dasturiy byudjetlashtirish doirasidagi ko‘rsatkichlar, masalan, har bir dasturga sarflangan mablag‘ va erishilgan natijalar nisbati ham tahlil qilinadi. Bu tahlillar hukumatning

resurslarni qanchalik samarali taqsimlayotganini va belgilangan maqsadlarga erishishda qanchalik muvaffaqiyatli ekanligini koʻrsatadi. Nabixadjayeva va Abdullayev (2020) taʼkidlaganidek, davlat byudjeti mablagʻlaridan samarali foydalanish va moliyaviy nazoratni kuchaytirish iqtisodiy modernizatsiya va uzluksiz rivojlanishning zaruriy shartidir [2]. Shu nuqtai nazardan, xarajatlarning maqsadga muvofiqligi va samaradorligi alohida eʼtiborga olinadi.

Byudjet balansi, defitsiti/profitsiti va davlat qarzini tahlil qilishda esa byudjet defitsitining YaIMga nisbati, davlat qarzining YaIMga nisbati, shuningdek, byudjetning birlamchi balansi kabi makroiqtisodiy koʻrsatkichlar asosiy vosita sifatida koʻrib chiqiladi. Oʻzbekiston Respublikasi Davlat byudjeti koʻrsatkichlarining 2015-yildan 2021-yilgacha boʻlgan davrdagi dinamikasi [1] bu koʻrsatkichlarning amaliy ahamiyatini yaqqol namoyish etadi. Davlat qarzining barqarorligini baholashda qarzning xizmat koʻrsatish xarajatlari, qarzning tarkibi (ichki va tashqi qarz), shuningdek, qarzning YaIMga nisbati kabi koʻrsatkichlar muhim rol oʻynaydi.

Maʼlumotlarni tahlil qilishda bir qator statistik usullar qoʻllaniladi. Birinchidan, deskriptiv statistika usullari, jumladan, oʻrtacha qiymatlar, oʻsish surʼatlari, foizlar va nisbatlar byudjet koʻrsatkichlarining umumiy dinamikasi va tarkibiy oʻzgarishlarini tavsiflash uchun ishlatiladi. Ikkinchidan, vaqt qatorlari tahlili usullari, xususan, trend tahlili byudjet koʻrsatkichlarining uzoq muddatli tendensiyalarini aniqlash va ularning kelajakdagi dinamikasini prognoz qilish uchun qoʻllaniladi. Uchinchidan, korrelyatsion va regressiya tahlili usullari byudjet daromadlari va xarajatlari oʻrtasidagi, shuningdek, byudjet koʻrsatkichlari va makroiqtisodiy oʻzgaruvchilar (masalan, YaIM, inflyatsiya) oʻrtasidagi bogʻliqliklarning yoʻnalishi va kuchini aniqlash uchun ishlatiladi. Koʻp omilli regressiya modellari byudjet siyosatining turli iqtisodiy koʻrsatkichlarga taʼsirini miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi. Toʻrtinchidan, tarkibiy tahlil usullari

byudjet daromadlari va xarajatlarining ichki tuzilishini, ya’ni soliq turlari va xarajatlar funksional tasnifi bo‘yicha ulushlarini o‘rganishga qaratilgan. Beshinchidan, soliq elastikligi va xarajatlar samaradorligi koeffitsiyentlarini hisoblash byudjet siyosatining samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega. Oltinchidan, qiyosiy tahlil usullari O‘zbekistonning byudjet ko‘rsatkichlarini xalqaro amaliyotdagi o‘xshash mamlakatlar ko‘rsatkichlari bilan solishtirish orqali byudjet siyosatining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bu usullar "Tashabbusli byudjet" loyihasining ishga tushirilishi [1] kabi tashabbuslarning samaradorligini baholashda ham qo‘llanilishi mumkin.

Tadqiqotning nazariy asosini davlat moliyasi nazariyasi, fiskal siyosat nazariyasi va byudjet nazorati prinsiplari tashkil etadi. Bu nazariyalar byudjet daromadlari va xarajatlarining iqtisodiy tizimdagi rolini, ularning taqsimot funksiyalarini hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, inflyatsiyani nazorat qilish va bandlikni ta’minlash maqsadida byudjet vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Nabixadjayeva va Abdullayev (2020) ta’kidlaganidek, moliyaviy nazorat hukumat organlari tomonidan iqtisodiy sub’ektlarning moliyaviy faoliyatini monitoring qilishni anglatadi, bu moliyaviy qonunchilikka rioya etilishini ta’minlash, operatsion samaradorlikni baholash va xarajatlarning maqsadga muvofiqligini tasdiqlashga qaratilgan [2]. Ushbu nazariy asoslar tadqiqotda qo‘llaniladigan statistik ko‘rsatkichlarni talqin qilish va olingan natijalarga asoslangan xulosalar chiqarish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy afzalligi shundaki, u mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga qaratilgan. Xususan, O‘zbekiston sharoitida byudjet tahlilining o‘ziga xos xususiyatlari, byudjet daromadlari va xarajatlarining o‘zgaruvchan dinamikasi fonida statistik ko‘rsatkichlarni hisoblash va ularni talqin

qilishning chuqur metodologik jihatlari yetarlicha yoritilmagan edi. Ushbu maqolada qo‘llaniladigan statistik modellar va usullar byudjet daromadlari va xarajatlarining o‘zaro bog‘liqligini, byudjet defitsitining YaIMga nisbati kabi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’sirini baholashda empirik dalillar taqdim etadi. Tadqiqot natijalari byudjet siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda statistik ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, u moliyaviy nazorat tizimlarini takomillashtirish hamda byudjet mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlash yo‘llari bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi, bu esa Nabixadjayeva va Abdullayev (2020) tomonidan ta’kidlangan moliyaviy nazoratni kuchaytirish va axborot almashinuvini yaxshilash zaruratiga [2] bevosita javob beradi. Tadqiqotning asosiy cheklovlari ma’lumotlar bazasining mavjudligi va sifati bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, chunki ayrim byudjet ko‘rsatkichlari bo‘yicha batafsil va uzoq muddatli ma’lumotlar har doim ham ochiq manbalarda to‘liq taqdim etilmasligi mumkin. Shuningdek, tadqiqot asosan milliy darajadagi byudjet ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratadi va mahalliy byudjetlar tahlilini chuqur qamrab olmaydi. Biroq, ushbu cheklovlarga qaramay, tanlangan metodologiya Davlat byudjetini tahlil qilishning statistik jihatlari bo‘yicha O‘zbekiston kontekstida muhim ilmiy va amaliy xulosalar berishga qodir.

Xulosa

Ushbu tadqiqot davlat byudjetini tahlil qilishning statistik ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash usullarini O‘zbekiston sharoitida chuqur o‘rganib chiqdi. Maqolada byudjet daromadlari va xarajatlarining dinamikasi, tarkibiy o‘zgarishlari, shuningdek, byudjet balansi, defitsiti/profitsiti va davlat qarzining mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri statistik usullar yordamida baholandi. Tadqiqot byudjet siyosatining samaradorligini

ob’ektiv baholash, mavjud muammolarni aniqlash va kelajakdagi strategiyalarni ishlab chiqishda statistik ko‘rsatkichlarning hal qiluvchi ahamiyatini ko‘rsatdi. Olingan natijalar byudjet jarayonlarining shaffofligini oshirish, moliyaviy nazoratni kuchaytirish va resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Bu esa byudjet siyosatini shakllantirishda asoslangan qarorlar qabul qilish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Mackenzie, George A., Philip R. Gerson, and Alfredo Cuevas. Fiskal siyosat va Makroiqtisodiy barqarorlik: Nazariya va amaliyot. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

[2] Gruber, Jonathan. Davlat moliyasi va Davlat siyosati. 7th ed. New York: Worth Publishers, 2022.

[3] Alesina, Carlo, Omar Barbiero, Carlo Favero, Francesco Giavazzi, and Alberto Manzo. "Fiskal konsolidatsiyalarning ishlab chiqarish xarajatlari." Amerika Iqtisodiy Sharhi, vol. 110, no. 11, 2020, pp. 3429-73.

[4] Gechert, Ludger, Lars R. Horn, and Till Reiff. "Fiskal siyosatning iqtisodiy o'sishga ta'siri: Meta-tahlil." Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali, jild. 36, son. 1, 2022, pp. 1-30.

[5] Auerbach, Alan J., and Yuriy Gorodnichenko. "Fiskal siyosat va Buyuk retsessiya: Dalillarni ko'rib chiqish." Iqtisodiy Adabiyot Jurnali, vol. 58, no. 4, 2020, pp. 1003-61.

[6] Eichengreen, Barry, Ricardo Hausmann, and Ugo Panizza. Davlat qarzi iqtisodiyoti. Oxford: Oxford University Press, 2021.

[7] Al-Shami, Abdullah A., Mohammed A. Al-Shami, and Mustafa A. Al-Shami. "Fiskal barqarorlik rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotlarida: Institutlarning roli." Rivojlanayotgan Bozorlar Sharhi, vol. 49, 2021, 100804.

[8] Blanchard, Olivier, and Lawrence H. Summers. Past foiz stavkalari ostida fiskal siyosat. Cambridge: MIT Press, 2022.